

El Pomerium

*El límit religiós de Roma fins a època
republicana.*

Treball de Final de Grau
Alumne: Òscar Melis Llaona
Tutor: Josep Maria Nolla Brufau
Grau d'Història, Facultat de Lletres
Juny de 2016

*Sua cuique religio (...) est, nostra nobis*¹

Ciceró, *Pro Flacco*, 28.69

“Al doctor Nolla pel seu seguiment i motivació que han resultat d’allò més vitals en la resolució d’aquest treball i al doctor Ñaco pel seu interès i ajuda, que han estat d’allò més agraïts en el transcurs d’aquest procés.”

“Als meus amics, els quals han aguantat la meva pesadesa al llarg d’aquests mesos”.

¹ *Cada ciudad, Lelio, tiene su religión; nosotros tenemos la nuestra.* Aspa, 1991, p.33

Índex

1. Introducció	2
1.1. Metodologia i recursos	4
2. Estat de la qüestió i marc teòric	6
3. El <i>pomerium</i> i la religió	8
4. Significat i etimologia del <i>pomerium</i>	10
5. El mite fundacional.....	14
5.1. El recorregut del Primer <i>Pomerium</i>	16
6. Els <i>Cippi</i>	20
6.1. Terminus.....	21
7. Particularitats del <i>pomerium</i>	23
7.1. L' <i>imperium</i>	24
7.2. Enterraments.....	27
7.3. Intra o extra <i>pomerium</i> ?	29
8. Conclusió	32
Bibliografia	36
Autors Clàssics.....	36
Autors Contemporanis	37
Il·lustracions.....	41
Annex.....	42

1. Introducció

Pels antics, qualsevol fundació recreava, des d'un punt de vista simpàtic, la creació del món. En conseqüència, tota fundació esdevenia el centre de la cosmogonia de certa civilització donant-li a l'espai en concret, un valor sagrat. Aquesta fundació veia la seva legitimació ben lligada gràcies a tota un sèrie d'elements culturals que dotaven la ciutat d'un to místic mantingut per la religió i la tradició². La importància dels límits, que separaven el caos exterior del cosmos recent sorgit, allò salvatge de la civilització, era tan sagrat com la pròpia ciutat. En aquest cas, el *pomerium* era la línia que separava Roma³ de la resta.

La qüestió del *pomerium* ha resultat ser un enigma d'allò més interessant pels erudits que s'han dedicat a estudiar el món antic romà. Un poble tan religiós i cultural com aquest es dotà d'uns elements característics, importats possiblement de la tradició etrusca, que complementaren la visió cosmogònica dels romans en la pròpia organització i tarannà de la seva ciutat.

Les motivacions personals que em van fer escollir aquest tema en un inici anaven encaminades a fer una anàlisi sobre la religiositat de la *ciuitas* romana, però un tema tant ambigu i extens no hauria estat possible de ressaltar i per això va ser millor concretar-lo en el *pomerium* que, en la seva singularitat, esdevenia el límit religiós de la pròpia *urbs*.

Un tema que, si bé disposa d'una gran diversitat bibliogràfica, la seva complexitat rau en què no s'ha arribat a un consens clar sobre el seu significat, ja sigui per l'etimologia, pel seu origen, o per les prescripcions jurídiques que s'imposaven en relació amb la seva naturalesa. Un gran debat que entronca amb els autors clàssics i que es manté entre els historiadors contemporanis.

² Elfade, 2001. p16.

³ Roma entesa no només com a ciutat, sinó que com a essència. Roma es definia dins del *pomerium*. Fora del *pomerium* si bé estava sota la seva jurisdicció, no era Roma; no era espai sacre.

Arrel d'aquesta impossibilitat d'acord entre els estudiosos, la intenció del present treball, per tant, és d'oferir, a grans trets, una visió genèrica que aproximi el lector a la realitat que representava aquest concepte, tan abstracte i alhora important atesa la seva particularitat, abans d'època imperial, moment en què la tradició i els costums comencen a minvar a favor de l'hegemonia de l'emperador.

L'objectiu, doncs, en el qual s'articularà és l'existència del *pomerium* com a manifestació de la tradició i de la religió, ambdues importants en la cultura romana, sobretot republicana. A partir d'aquí, és vital conèixer el que diuen els autors clàssics sobre el seu significat i la importància del mite fundacional, de la *Roma Quadrata*, que legitima el *pomerium* i que li dona un valor sacre que es manté en la fundació de les noves ciutats.

Important serà també, per conèixer més la naturalesa del *pomerium*, aprendre sobre la divisió que s'estableix entre *urbs* i *ager* amb les seves tonalitats, en les quals es desglossen una sèrie de normes que s'estableixen a banda i banda de la franja. Exemple n'és la distinció entre *imperium domi* i *imperium militiae*. Un tercer objectiu, no per això menys important, serà palesar aquesta diversitat d'opinió entre les fonts consultades, si bé totes estan acord en recalcar la importància del vincle que s'estableix entre *pomerium* i tradició, tots dos lligats a la religió.

Per complir amb aquests objectius, el treball es divideix en una sèrie de temes concrets, els quals han patit una sèrie de canvis al llarg del transcurs en que es desenvolupava el cos teòric d'aquest estudi. Després d'oferir a grans trets el comportament religiós romà, en l'apartat *d'etimologia i significat* veurem que diuen els autors antics sobre el seu significat i com els autors moderns han analitzat el mot per intentar esbrinar allò que els anteriors a ells no havien pogut aconseguir.

En el bloc sobre el *mite fundacional*, un dels més ambigus atesa la seva naturalesa, es tractarà també sobre el que s'ha dit del seu recorregut, en correspondència amb les troballes arqueològiques i una possible interpretació si bé, recordem, res està confirmat. A aquest, seguirà la qüestió dels *cippi*, l'única manifestació material del *pomerium*, i que sembla estar vinculada al món etrusc, tal com s'apreciarà.

Finalment, i més extens, es troben els trets i *particularitats del pomerium*, els quals enllacen amb el dret jurídic romà i amb unes prescripcions que estaven obligats a complir ja fos dins *l'urbs* o *l'ager*.

1.1. Metodologia i recursos

Per la realització del treball s'ha procurat aconseguir la informació pertinent de les publicacions més recents. Tanmateix, la manca de disponibilitat d'aquestes fonts, com també el poc coneixement de la llengua alemanya, on es troben articles importants, han obligat a l'autor a fer ús d'algun o altre article que, si bé encara podria ser usat, ja és una mica antic. En algun cas, però, pot haver-hi alguna o altra sorpresa en veure com es mantenen segons quines percepcions. Vital ha estat, també, la recerca de les fonts clàssiques, en les quals tots els treballs posteriors s'han basat ja sigui per manifestar-se acord amb elles o per negar-les.

Una de les limitacions importants ha estat precisament la disconformitat de la majoria dels autors envers una hipòtesi o altra, ja present des dels historiadors antics quan, fins i tot aquests, van viure un període molt posterior a l'establiment del *pomerium*. Aquest pont temporal ha resultat d'allò més problemàtic en la coherència de les fonts i la diversitat de teories que avui dia encara continuen vigents.

En alguns casos ha estat necessari minimitzar el contingut de les publicacions, mentre que en altres, només han facilitat una o dues línies d'informació que han obligat a fer una recerca més exhaustiva d'altres fonts complementàries. Tot i no parlar del tema en concret, la vinculació del *pomerium* amb altres aspectes de la vida romana ha resultat claus per poder assolir un corpus bibliogràfic suficient per aquest treball.

Sobretot en les seves particularitats, de gran ajuda ha estat conèixer les lleis que s'hi relacionaven i establien les prescripcions, sobretot en matèria funerària o de capacitat dels magistrats. Fins i tot la fundació de noves colònies, imitant el model romà, ajuden a entendre segons quines particularitats, en terme religiós i polític s'establia aquesta franja.

Un últim recurs que cal mencionar, si bé no ofereix una realitat històrica confirmada, és l'ús de la llegenda. El món mític romà entra aquí com a catalitzador de la realitat del *pomerium* en tant que es vincula a la divinitat i al mite fundacional. La societat romana s'ha trobat submergida en una realitat que depenia d'aquest punt i ha crescut a partir d'aquí. La seva influència és innegable.

Tot aquests s'uneixen als descobriments arqueològics recents. És gràcies a aquest conjunt que s'aconsegueix una visió força general sobre un dels límits més importants de Roma.

2. Estat de la qüestió i marc teòric

L'existència del *pomerium* ha estat documentada per moltes fonts, cadascuna centrada en les seves particularitats. Els testimonis primaris importants són de caràcter literari, obra dels historiadors de l'època, que no podien obviar l'element de ficció. En aquest cas es generaven distorsions i conflictes entre els diversos autors sobre un mateix tema, encara que parlessin del mateix⁴.

Els que destaquen en aquest aspecte són els que coneixem com a "antiquaristes", autors que es dedicaren a estudiar el passat de Roma des d'altres aspectes que no fossin només jurídics. És així com sorgeix un camp de recerca sobre el camp militar, religiós, social, artístic, tecnològic...propis de l'època. Aquestes investigacions es feien de forma sistemàtica en la recerca del significat i origen dels mots llatins. Exemple n'és Varró i la seva obra *De Lingua Latina* o altres autors com *Plutarc*, *Aule Gelli*, i el propi *Ciceró*, que sovint escapa de la retòrica per donar cos als seus discursos⁵. Tots ells tracten, en algun moment, la rellevància del *pomerium* en la vida dels romans, seguint aquesta tendència intel·lectual sorgida en el segle II aC.

Després d'un buit documental important, i més pròxims a l'actualitat, destaquen els treballs *Römisches Staatsrecht (1874)* de Theodor Mommsen o *Religion und Kultus der Römer*, de Georg Wissowa. El primer desenvolupa un anàlisi complet del sistema constitucional romà, sobretot centrat en l'*imperium* i la *lex curiata*, ambdós elements vinculats al *pomerium*. El segon treball, més destinat al comportament religiós romà, establí en bona manera la relació de la franja amb els auguris i tot el que comportava.

En un inici, la majoria dels autors es remunten a la lectura dels clàssics i en analitzar el que deien els seus predecessors sobre al tema. A partir d'aquests, desenvolupaven les seves interpretacions.

⁴ Cornell, 1999, p. 36

⁵ Cornell, 1999, p. 37

Tanmateix, els recents descobriments de la història de Roma i els enfocaments desenvolupats a partir del *spatial turn* han ajudat a oferir una visió més àmplia de les estructures romanes i de la seva connexió amb les concepcions culturals, religioses, polítiques, militars, que esclareixin d'una forma més profunda el significat de la seva existència⁶.

Alguna d'aquesta informació veu el suport de l'arqueologia, que és el millor dels quals es disposa. L'arqueologia i l'antropologia han estat necessàries per conèixer i confirmar el que diuen les fonts i poder aproximar-nos al coneixement d'aquesta societat.

Exemples són els *cippi terminali*, les fites que definien els límits del *pomerium* o el fet que les necròpolis, situades fora d'aquest, ens atorguin un altre indicatiu de la seva extensió en cas que no s'hagi conservat cap fita. En aquest aspecte, destaquen les intervencions de Carandini al Palatí, sobre les quals se'n parlarà en aquest treball⁷.

⁶ Carla, 2015, p. 600

⁷ Els resultats de les excavacions es poden trobar a A. Carandini. Palatino, Campagne di scavo delle pendici settentrionali, *Bolettino di Archeologia*, 1-2, 1990, 159 - 165

3. El pomerium i la religió

La importància del *pomerium* no es pot intentar explicar sense fer un incís de com funcionava la religió romana, proveïda d'uns atributs que ara es dirien nacionals i que englobava solament la població romana com a comunitat. I això és perquè religió romana no es pot separar de la vida política. El component religiós és quelcom important per la *res pública* o la *civitas*.

John Scheid, historiador especialitzat en l'antiga Roma, definí la seva religió *com un conjunt de rituals cuidadosament establerts destinats a un pla estrictament comunitari codificats i practicats...en un pla estrictament comunitari*⁸. Segons l'historiador, no és l'emoció, el sentiment religiós el que genera el ritus, sinó el propi ritual que genera l'emoció desitjada. La importància de la comunitat com a generadora i receptora del ritu també és un punt a destacar⁹.

El terme llatí *religió* implica al mateix temps la preocupació pública del culte i la idea de que els déus estan units per vincles als homes. La pròpia fundació de la ciutat de Roma està molt vinculada als déus.

Aquest vincle és explicat per Schilling quan escriu que *l'objectiu del culte romà consisteix en assegurar la pax ueniaque deum*. Cal la gràcia i benevolència de les divinitats protectores pel benestar dels romans. Per això la *res pública* s'encarregava de mantenir el culte de forma meticulosa I aquest esperit religiós es troba subjecte a un espai ben definit, Roma; concretament, en el recinte sagrat que la constitueix: el *pomerium*¹⁰.

Per poder practicar el culte romà s'havia de ser ciutadà romà. Aquest és membre d'una família i practica el culte pertinent, que no és silenciós o individual, ans al contrari¹¹. Una família que no complís amb els deures corresponents com demanava la tradició esdevenia un perill per la *res pública*.

⁸ Scheid, 1991, p. XVI.

⁹ Scheid, 1991, p. XV

¹⁰ Schilling, 1973, p. 435-436

¹¹ Scheid, 1991, p. 2

El mateix passava amb les persones; si un estranger volia fer ofrena a alguna divinitat romana, abans s'ho havia d'acceptar pel Senat i, quan un ciutadà abandona el culte, aquest es separa de la ciutat¹². Jean Bayet, explica molt bé com tot el calendari "litúrgic" i cultural generava un sentiment de comunitat dins de la societat romana, essent la religió un element de cohesió per aquells que es troben dins de la ciutat¹³.

Arrel d'això, la població romana es desenvolupà de tal manera que, com he dit, generà un sentiment d'unitat i identitat pròpia enfront d'allò que era forà a la tradició romana i la religió¹⁴. Tal sentiment queda palès amb la franja del *pomerium*, que té unes connotacions pròpies i estableix la divisió entre la *urbs* romana, amb tot el que implica, i la resta.

Segons Fustel de Coulanges, *la religió romana és religió política en tant que el romà és membre d'una comunitat, de la civitas i, abans que individu, forma part d'una família integrada en una gens, que es relaciona amb altres per formar la ciutat*¹⁵. Només el ciutadà roma pot practicar la religió de la ciutat. Negar la família significava alhora perdre els drets "religiosos" i públics ja que negaves de la *civitas* tal com s'articulava. Tot s'aconseguia per assegurar la *pax deorum*, l'entesa amb els déus que facilitava els èxits del poble romà. Segons Ciceró, és aquí on rau l'essencialitat de la religió romana¹⁶.

Des de l'actualitat, gràcies als autors clàssics i erudits que els han estudiat, s'entén la importància del *pomerium* dins de lo sagrat i la rellevància que tenia, si més no, durant al república, garant del manteniment de la tradició. En l'antiguitat, la religió era l'element que cohesionava la població i la franja *pomerial* establia una bona separació entre la població, aquella que s'entenia amb els déus, i la resta.

¹² Scheid, 1991, p.5

¹³ Bayet, 1984, p. 159

¹⁴ Rüpke, 2007, p. 193 - 194

¹⁵ Coulanges, 1900, pp. 143 - 148

¹⁶ *Sua cuique civitati religio est... nostra nobis*, Ciceró, Pro Flacco, 28.69

4. Significat i etimologia del *pomerium*

G. de Sanctis ens defineix el *pomerium* com un *locus* situat dins de l'*ager effatus*, el territori definit ritualment a partir dels auguris i que corria tot el perímetre de la urbs, considerant-se el límit que *rachiudeva l'area urbana vera e propria*¹⁷ Roma com a ciutat, només era a partir de l'extensió del *pomerium* i el tarannà que un podia trobar era molt distès del que hi havia fora d'aquest límit. Tanmateix, la particularitat abstracta i simbòlica del *pomerium* i els canvis desenvolupats, sobretot durant l'època imperial, dificulten la possibilitat de consens sobre el seu significat. Grans discussions s'han gestat al llarg de la història, fins i tot entre els autors clàssics romans. Vegem-ne uns quants exemples, molt usats pels analistes contemporanis:

El primer cas és el que presenta Marc Terenci Varró, gramàtic i erudit romà que va viure entre els segles II-I aC del qual en destaco la seva obra *De Lingua Latina* on diu el següent:

*“Post ea qui fiebat orbis, urbis principium; qui quod erat post murum, postmoerium dictum, eo usque auspicia urbana finiuntur”*¹⁸. (LL 5.143)

Una interpretació diferent ens la ofereix l'historiador Titus Livi (s.I) a la seva *Ab Urbe Condita* quan diu:

*[...]Pomerium uerbi uim solam intuentes postmoerium interpretantur esse; est autem magis circamoerium, locus quem in condendis urbibus quòndam Etrusci qua murum ducturi erant certis circa terminis inaugurat concecrabant*¹⁹... (Ab Urbe. I,4,44)

¹⁷ De Sanctis, 2007, p. 504

¹⁸ “Después de ello, el círculo (*orbis*) que se obtenía era el comienzo de la Ciudad (*urbs, urbis*); y, como ese círculo se encontraba detrás de la muralla (*post murum*), se denominaba *post moerium*. “ Traducció feta per (Marcos Casquero, 1990, p. 109)

¹⁹ “[...]Alguns, que es fixen només en la força del mot pomeri, l'interpreten com a “darrere la muralla”; però vol dir més aviat “al voltant de la muralla”, és a dir, l'indret que els etruscs abans, consagraven en fundar una ciutat, i que era el lloc on havien d'aixecar la muralla amb límits ben definits segons els auguris per tal que els edificis no s'adossessin a la fortificació per la part de dins...” (Antoni Cobos, 2002, p. 193)

Noctes Atticae d'Aule Geli (s.II dC), presenten un punt de vista:

*Pomerium quid esset, augures populi Romani, qui libros de auspiciis scripserunt, istiusmodi sententia definierunt: "Pomerium est locus intra agrum effatum per totius urbis circuitum pone muros regionibus certis determinatus, qui facit finem urbani auspicii"*²⁰. (13,14,1)

Finalment, *Festus* (s.II dC) a *De Significatione Verborum*, ens diu:

"Posimirium: *pontificale pomerium, ubi pontifices auspicabantur. Dictum autem pomerium, quasi promurium, id est proximum muro*" (p.265).

Tals definicions, cadascuna a la seva manera, defineixen diversos punts de vista sobre el *pomerium*. Mentre que uns determinen que el *pomerium* formava una zona (*locus*) que quedava a l'interior dels murs (*post murum o pone muros*) establint certa equivalència entre *urbs* i *pomerium*, altres el situen fora d'aquests (*promurium*) i Titus Livi el concep com un espai entre dins el mur i fora (*circamoenum*)²¹.

Tots coincideixen, però, que és un espai consagrat i lliure d'activitat humana. Tanmateix, si bé els murs eren el substrat físic de la ciutat i eren fàcilment identificables, el *pomerium* apareix a les fonts com una segona frontera, a penes marcada en la superfície del terreny; una cosa difusa. Aquest element astral, abstracte, dificulta molt de conèixer i identificar ja pels antics²².

²⁰ Los Augures del Pueblo Romano que escribieron libros sobre los auspicios definieron con esta frase lo que era el pomerio: "El pomerio es el lugar interior de un campo ritualmente consagrado (effatum) y que rodea el perímetro de toda la Ciudad por detrás de los muros, delimitado por unas líneas precisas: marca el límite del auspicio urbano". (Lopez Moreda, 2009, pp. 499 – 500)

²¹ De Sanctis, 2007, p. 508

²² De Sanctis, 2007, p. 512

Andrea Magdelain, a partir de la descripció que fa Titus Livi, contempla l'opció de què l'autor clàssic el que veïés fos "dos" *pomeria* diferents, el que es trobava dins del mur, fos l'antic, i el que es trobés fora fos el que succeí després del canvi desenvolupat per Sul·la i Cesar, a finals de la República. L'erudit també fa menció de què més que un sentit religiós, es podria basar en un espai pròxim als murs per vigilar el setge de l'enemic per un lloc i, per un altre, facilitar la circulació dels defensors²³.

Per la seva part, De Sanctis, com altres autors, reflexiona envers la ubicació intramurs del *pomerium*, que quedaria demostrada quan no tota la ciutat es posa dins de la franja. Algunes àrees, com el temple de Mart, on es desenvolupaven els *comitia centuriata* o el turó Aventí hi restaren excloses tot i trobar-se dins dels murs de la ciutat. Això no volia dir, remarca l'autor, que l'*urbs* s'escapés dels límits del *pomerium*²⁴. Finalment, Cornell pressuposa que el *pomerium* i el traç dels murs haurien de coincidir, amb excepció del temps de Servi quan, com s'ha dit, l'Aventí quedava fora del recinte sagrat de la ciutat²⁵.

Respecte l'etimologia, destaca la més generalitzada, segons la qual *pomerium* deriva de *pos+moirion*. El prefix *pos-*, podria venir del "*pos-*" indoeuropeu o de "*post-*" amb la *-t-* caiguda, mentre que *moirion* es relaciona amb "*murus*" però amb l'antiga forma del diftong *oi/oe*. Si bé es pot arribar a entendre la conversió de *pos>po*, segons Simonelli és difícil d'explicar on el diftong "*oi*" s'ha convertit per arribar al mot actual²⁶.

Kent, a favor de la interpretació de Festus (*pro-murium*), creu en una franja de terra que s'estén al voltant de la ciutat i que es troba fora de la muralla i que hauria esdevingut més tard en *post-murum*, creant tal confusió²⁷.

²³ Magdelain, 1968, p. 65 - 66

²⁴ De Sanctis, 2012, p.122

²⁵ Cornell, 199, 238

²⁶ Simonelli, 2001, p. 127

²⁷ Kent, 1913, p.24

Le Gall fa la mateixa interpretació quan diu que el *pomerium* és “*un espace laissé libre en avant du mur afin de pouvoir y déployer les tropes*”²⁸. Magdelain, molt acord, considera el *pomerium* com un límit dins del mur, però acaba acceptant que no només s’aplica a la franja, sinó que també com el terreny que s’inclou a l’interior²⁹.

Un article més recent, desenvolupat per R. Antaya³⁰ proposa la derivació dels indoeuropeus *po* (*porció*) + *smer* (*distribuir*). Això voldria dir que el *pomerium* esdevé una línia de confí, però no considera el testimoni antic i nega l’enllaç entre el *pomerium* i els etruscos, fet que mencionen quasi totes les fonts³¹.

El propi autor confirma que les dificultats de significat que troben els investigadors amb el *pomerium* “*is essentially a continuation of the confusion of the ancient writers. Without question the Romans, by the time they came to write of it, had only the foggiest idea of what the pomerium was originally*”³². Com els antics, els investigadors actuals busquen la veritat en l’etimologia de *pomerium* atesa la breu quantitat d’indícis físics i es torna a generar la conseqüent confusió.

²⁸ Antaya, 1980, p.187 - 188

²⁹ Magdelain, 1968, p. 65

³⁰ Antaya, 1980, pp. 184-189

³¹ Simonelli, 2001, p.128

³² “És essencialment una continuació de la confusió dels escriptors antics. Ni ells, quan van escriure sobre això, tenien la més remota idea del que significava originalment.” Antaya, 1980, p.185

5. El mite fundacional

És pertinent explicar el mite de la fundació de Roma, en tant que també es considera l'origen del seu *pomerium*, per comprendre la vinculació que té aquesta franja amb la religió i la tradició. Entre els estudiosos antics i moderns hi ha discussions sobre el creador del *pomerium* de Roma. Titus Livi assenyala que Servi Tul·li l'amplià i construï les muralles, indicant que ja existia en un temps previ al monarca. (*Ab Urbe*, 1,44, 3).

Plutarc, en la seva obra de *Vides Paral·leles*, recull en el capítol XI la creació del *pomerium* com a coetània a la fundació de la ciutat de Roma:

[...] Then, taking this as a centre, they marked out the city in a circle round it. And the founder, having shod a plough with a brazen ploughshare, and having yoked to it a bull and a cow, himself drove a deep furrow round the boundary lines, while those who followed after him had to turn the clods, which the plough threw up, inwards towards the city, and suffer no clod to lie turned outwards. With this line they mark out the course of the wall, and it is called, by contraction, " pomerium," that is "post murum," behind or next the wall. And where they purposed to put in a gate, there they took the share out of the ground, lifted the plough over, and left a vacant space. And this is the reason why they regard all the wall as sacred except the gates; but if they held the gates sacred, it would not be possible, without religious scruples, to bring into and send out of the city things which are necessary, and yet unclean³³. (Plutarc, Vida de Ròmul, 11, 1-5)

El ritual que fa menció Plutarc és la *Innauguratio*, el traçat del *Sulcus Primigenius*. El fundador, en la seva funció d'augur (*capite velato*) després d'haver examinat els auspicis i d'haver determinat la ubicació de la futura ciutat, junyia un bou i una vaca a una arada i marcava amb ells la *limitatio*, o traçat fundacional, amb un gran cercle³⁴. La violació d'aquest solc esdevenia un delictes capital, tal com ensenya el mite de la fundació, quan Rem, germà de Ròmul, morí per saltar els límits³⁵.

³³ Bernadotte Perrin, 1967, p.119 – 121

³⁴ Lara, 2007, p.110

³⁵ Mar, 2005, p. 105

Sulcus primigenius i *pomerium* no són el mateix i no s'han de confondre, però estan vinculats un amb l'altre. La recerca arqueològica confirma que, en algun traç, *pomerium* i murs coincidirien paral·lels i veïns. Encara que no s'estableixi aquesta norma en tot el recorregut, com és el cas del turó Aventí abans de l'expansió de l'emperador Claudi, el traç de la fossa constituïa *l'urbs* en la qual el seu confí constituïa el *pomerium*³⁶. Un ritual fundacional que, si bé es pot considerar la prova de l'origen pastoral del poble romà³⁷, segons Varró aquesta pràctica ve de tradició etrusca:

*Oppida condebant in Latio Etrusco ritu multi, id est iunctis bobus, tauró et vacca, interiore, aratro circumagebant sulcum (hoc faciebant religionis causa die auspicato), ut fossa et muro essent muniti. Terram unde exculpserant, fossam vocabant et introrsum iactam murum. Post ea qui fiebat orbis, urbis principium; qui quod erat post murum, postmoerium dictum, eo usque uspicia urbana finiuntur*³⁸. (Varró, LL v. 143)

Tanmateix, si abans s'ha fet esmena de les discrepàncies sobre el seu significat i sobre si localitzava dins o fora dels murs, també veiem discussions sobre el seu origen. Alguns autors defensen la teoria de Varró i sostenen que el *pomerium* coincidia amb el passat etrusc³⁹.

Si realment fos així, resultaria clau per argumentar l'absència històrica de Ròmul. Segons les fonts, etimològicament, Ròmul és un mot etrusc per designar el topònim "el romà" (tot i que Carandini alerta que podria tractar-se d'una invenció tardana)⁴⁰.

³⁶ Simonelli, 2001, 132 - 134

³⁷ De Sanctis, 2007, p.507

³⁸[...] *Muchos fundadores levantaban en el Lacio ciudades siguiendo el rito etrusco, a saber: después de uncir dos animales vacunos, un toro y una vaca – que ocuparía la posición interior -, trazaban con el arado un surco, para sentirse fortificados por un foso y una muralla. Naturalmente, la operación la realizaban un día en que de acuerdo con la religión, los auspicios fueran favorables.* (Marcos Casquero, 1990, p. 109)

³⁹ Carandini, 2003, p.632

⁴⁰ Carandini, 2003, p.631

Altres autors com Cornell⁴¹ o Le Gall⁴² veuen poc possible l'origen romulià basat en *etrusco ritu*, si bé atorguen a Servi Tul·li aquest privilegi. En el cas de Cornell, la seva tesi ha estat criticada per Carandini⁴³, el qual no veu sentit el traç originari a mans de Servi Tul·li, quan Titus Livi menciona que aquest rei el va estendre. Seria il·lògic pensar que va estendre un traç que encara no estaria ni realitzat. En qualsevol cas, aquest traçat fundacional conclouria amb la constitució d'un límit – el *pomerium* – que conformaria l'espai sagrat en el qual no es pot ni cultivar ni edificar⁴⁴.

5.1. El recorregut del Primer *Pomerium*

Respecte el seu recorregut, Tàcit ens diu:

*ed initium condendi, et quod pomerium Romulus posuerit, noscere haud absurdum reor. igitur a foro boario, ubi aereum tauri simulacrum aspicimus, quia id genus animalium aratro subditur, sulcus designandi oppidi coeptus ut magnam Herculis aram amplecteretur; inde certis spatiis interiecti lapides per ima montis Palatini ad aram Consi, mox curias veteres, tum ad sacellum Larum, inde forum Romanum; forumque et Capitolium non a Romulo, sed a Tito Tatío additum urbi credidere. mox pro fortuna pomerium auctum. et quos tum Claudius terminos posuerit, facile cognitu et publicis actis perscriptum*⁴⁵.

⁴¹ Cornell, 1999, p. 202

⁴² Antaya, 1980, p.184

⁴³ Carandini, 2003, 632

⁴⁴ Lara, 2007, p.110

⁴⁵ [...]En lo que mira al origen de la construcción y al primitivo Pomerio que estableció Rómulo, no me parece fuera de lugar hacer algunas disquisiciones. Digo, pues, que el surco que limitava el recinto de la Ciudad se comenzó en el Foro Boario – donde todavía podemos ver la estàtua en bronca de un buey, porque ese animal se unce al arado - , de manera que abrazara el gran altar de Hércules; luego se pusieron mojones de piedra a intervalos fijos opr la falda del monte Palatino hasta el altar de Conso, luego hasta las Curias Viejas y después hasta el santuario de los Lares. El Foro Romano y el Capitolio se cree que fueron añadidos a la Ciudad, no por Rómulo, sino por Tito Tácio. Más tarde se amplió el pomerio según las vicisitudes de la fortuna. (Miquel Dolç, 1968, p. 65). // Aule Geli també diu que el *pomerium* original tancava a la vessant del Palatí (Noct.Att. 13.10.2).

És possible que el traçat es perpetués amb alguna cerimònia com les *Luperci* o el recorregut del *triumphus*. Les comitives es dirigien des del fòrum Boari cap al llarg del circ màxim i recorrien la *Sacra via* fins envoltar el palatí completament. S'interpreta que aquestes cerimònies com a *lustratio* o rituals de purificació⁴⁶.

La figura que se'ns descriu, informa Dionís d'Halicarnàs (I, 88, 2)⁴⁷, de caràcter quadrangular, és el que els antics anomenarien *Roma Quadrata*. Aquest ha estat un tema que ha portat molta discussió ja que, si el *Sulcus Primigenius* traçava un cercle, com podia coincidir aleshores amb un quadrat?

L'Ara Màxima es trobaria on es situa actualment la basílica de Santa Maria in Cosmedin per la seva *proximitat en el fòrum Boari i darrere les carceres del Circ Màxim*, al peu de l'Aventí. L'Ara de Consus es trobaria a la *vall que separa el Palatí de l'Aventí* en el Circ Màxim. Les Curiae Vetere es situarien on actualment està *erigit l'Arc de Constantí*. Finalment, el *Sacellum Larundae*, s'interpreta que es trobaria a la *zona pantanosa del Velabre*⁴⁸.

Arrel de la topografia moderna i els nous descobriments, veiem com la Roma Quadrata dista molt de ser un simple quadrat. S'ha fet menció que podria ser un recurs antiquari tardà per fer referència al *pomerium* i no pas a la ciutat sorgida d'aleshores. Varró ja diu que *[..] dictaque primum est Roma quadrata, quod ad aequilibrium foret posita*.⁴⁹ Podria ser que rebés el nom en relació a l'ortogonalitat de la ciutat, a partir del traç dels *cardo* i *decomanus*⁵⁰. La ciutat primigènia inclouria el Palatí, la Velia, el Forum i el Capitoli, amb una superfície de prop de 40 hectàrees⁵¹.

⁴⁶ Mar, 2005, p. 106

⁴⁷ [...] Cuando penso que se habia hecho todo cuanto era razonablemente grato a los dioses, llamo a todos al lugar senalado y dibujo la figura de un cuadrado alrededor de la colina trazando mediante un arado, compuesto de un buey uncido junto a una vaca, un surco continuo que debia recibir la muralla. (Jiménez y Sánchez, 1984, p.155)

⁴⁸ Mar, 2005, p. 108

⁴⁹ Varró. (ap. Solin. 1.17)

⁵⁰ Simonelli, 2001, p.152

⁵¹ Coarelli, 2009, p.250

La definició dels límits del primer *pomerium* a partir del text de Tàcit és un bon exemple d'interpretació urbanística on es barregen elements com l'arqueologia, les fonts escrites, la religió i la tradició antiquària, molt rellevant per les investigacions que s'han desenvolupat en èpoques més modernes⁵². Tanmateix, aquest recorregut ha estat debatut per diversos autors:

J.B. Carter diu que l'autor només tindria coneixement vàlid de la part del curs que es traça des del *Forum Boarium* fins a la vall del Circ Màxim però que les altres tres són línies imaginàries que l'autor deuria pensar⁵³.

Magdelain també critica la descripció del trajecte efectuada per Tàcit, establint que l'autor clàssic es mou a partir del mite de la *Roma Quadrata* i el seu vincle amb la línia pomerial, més que no pas quelcom tangible i demostrable⁵⁴. En aquest cas, anota que no fa altra cosa que seguir el camí de les *Luperci* en ambdós costats del Palatí. L'autor dubta molt de l'existència d'un *pomerium* en la Roma pretarquinià (abans del s.VI-V), basat en la tradició de *l'etrusco ritu*, com diu Varró, i originari d'Etrúria⁵⁵. Fins aleshores, fou difícil precisar amb certesa l'època de la seva creació atesa la manca de vestigis arqueològics.

El 1997, Andrea Carandini va trobar, als peus del Palatí, una gran estructura muraria, la part més antiga de la qual era datada entre el 775 – 750 aC. Es tractava d'una fossa de fundació, excavada en la roca mare al llarg de la riba d'un curs d'aigua que deuria recórrer el Palatí i la Vèlia. Molt pròxima a la data que es col·loca a la fundació de Roma. A dins de la fossa es van trobar, en intervals regulars uns blocs de tova, en un punt que s'allarga a formar un mur quadrat amb una escaleta que esdevindria una porta, el marc de la qual fou descobert⁵⁶.

⁵² Ricardo, 2005, p. 105

⁵³ Carter, 1908, p.180. Citat per Cairo, 2009, p.127

⁵⁴ Magdelain, 1990, p.79. Citat per Cairo, 2009, p.127

⁵⁵ Magdelain, 1990, p. 162 – 163

⁵⁶ De Sanctis, 2007, p. 515

Tanmateix, la opinió de Carandini és que aquell tram no podia ser del “mur de Romul”, anomenat per les fonts antigues. Ell mateix reconeix que, el que van trobar, no són respectiu al *pomerium*, sinó que les làpides que trobaren formarien part del primer mur, només. Per això proposa que hi hauria dos tipus de fites: les del *pomerium* per una banda, i unes altres que servissin per indicar el camí per on traçar el *Sulcus Primigenius* i que, posteriorment, fossin llançades a la fossa fundacional de la paret, com s’ha documentat arqueològicament.⁵⁷

Una altra interpretació és la que ofereix Grandazzi, segons el qual aquella franja, que delimitava la ciutadella, sense construccions, coincidia força amb un dels punts que fa menció Titus Livi i defensa que es pugui tractar del *pomerium* originari⁵⁸.

El que és important, però, és l’existència d’un mur antic que demostra que Roma havia estat fortificada a la zona del Palatí, a finals del segle VIII aC. Però es continua desconeixent que realment fos Ròmul o qui se li consideri, el creador del *pomerium*⁵⁹.

El que si queda clar és que la seva existència estava connectada a la fundació de Roma i identificava on es trobava la urbs en un sentit espacial i religiós. Arrel de la seva vinculació amb els auspicis i els auguris, s’ha interpretat el *pomerium* com la separació de lo salvatge i lo civilitzat dins de l’aspecte sagrat i que veu la seva correlació amb els auspicis i auguris⁶⁰.

⁵⁷ De Sanctis, 2007, p. 516

⁵⁸ Grandazzi, A. La fondation de Rome 1991, p.205

⁵⁹ Ibid: «Contemporains dans leur realisation et leur utilisation. la palissade. le mur et l'espece d'espace neutre qu'ils delimitent, forment de toute evidence un Systeme dont les elements. pour etre compris. ne doivent pas etre dissociés. Comment ne pas penser, dans ces conditions. ä la fondation de Rome par Romulus ...?».

⁶⁰ Carla, 2015 , p.603

6. Els Cippi

Si bé el *pomerium* era una línia simbòlica, de caràcter abstracte, el seu traç era delimitat en la realitat material i tangible per uns pilars de pedra coneguts com a *cippi*⁶¹. Sícul Flac agrimensor romà els descrivia com a pedres divinitzades que tenien una doble implicació en les quals es trobaven les restes d'un sacrifici sota d'aquestes (donant, d'aquesta forma, valor sagrat a les fites)⁶².

Roger D.Woodward⁶³, diu que aquesta tradició ve dels indoeuropeus, que portaren la tradició marcant un espai dins uns límits sagrats. Segons la memòria romana, es considera que fou Numa Pompili, successor de Ròmul, el que establí el decret conforme les fites marcarien els límits privats i públics que ordenarien la societat romana, i les anomenà *Júpiter Terminalis*⁶⁴. Segons Dionís d'Halicarnàs, Numa decretà que *qualsevol que destruís o canviés les fites, fos consagrat a la divinitat perquè el que volgués matar-lo com a sacríleg quedés impune i lliure de taca*⁶⁵, essent palès el valor sagrat que tenien les *Jupiter Terminalis*.

Com el *pomerium*, l'origen dels *cippi* romans també veu la llum a Etrúria, on els anomenaven *tular*⁶⁶, que era l'homònim de *terminus* romà, és a dir, el límit d'un territori. Si bé es diu, però, que el seu origen és etrusc, existeixen poques evidències arqueològiques sobre els *pomeria* etruscos; això no vol dir que se'n desconeguin⁶⁷.

Analitzant el *pomerium* de Bolsena (*Volsinii Novi*), G. Colonna creia que les marques es trobaven en els límits de la urbs i l'*ager* de la ciutat (*tular spural*) i que tenien, sens dubte, una motivació religiosa – pel fet de delimitar els *pomeria* – tot i que els noms inscrits dels magistrats que governaven, quan es van erigir, subratllen la importància jurídica i política d'aquests límits⁶⁸.

⁶¹ Anomenats *Cippi pomeri* per Varro, *Lingua Latina*.5.143 o *Lapides* per Tàcit a *Annals* 12.24. Livi els anomena *Terminis* (*Ab Urbe*.1.44).

⁶² *De Conditionibus Agrorum*. Citat per Rykwert, 1985, p.132

⁶³Woodard, 2006, p.90

⁶⁴ (*Història de Roma*, II, 74,2-3). Elvira Jiménez y Ester Sánchez, 1984, p.245-246

⁶⁵ (*Història de Roma*, II, 74,3). Elvira Jiménez y Ester Sánchez, 1984, p.247

⁶⁶Cristofani, 1985, 157

⁶⁷ Per més informació destaca Lambrechts. *Les inscriptions avec le mot "tular" et le bornage éterusques*. 1970

⁶⁸ MacIntosh, 2013, p.361

Magdelain critica la relació entre les fites i el *pomerium*, dotant-les precisament d'un valor urbanístic o relatiu a la propietat privada. Exemple són les fites trobades a la colònia triumviral de Càpua, Asís, Bolsena o Perugia⁶⁹.

Els *cippi* que s'han trobat a Roma són d'època imperial, lligats a les ampliacions que desenvoluparen els emperadors. Segons Aule Gelli, la modificació de les fites i extensió del *pomerium* era possible només per aquells que aconseguien fer més gran els límits de *l'imperium* de Roma⁷⁰.

Però, com faig menció, l'autor clàssic parla d'una època posterior, més destinada al caràcter expansiu de l'imperi. Les fites eren tan importants a un nivell simbòlic que, fins a finals d'època republicana, mai va perdre la importància en les cerimònies o actes destacats.

6.1. Terminus

Los antiguos (antiquos), cuando se disponían a plantar unos mojones, colocaban erguidas estas mismas piedras sobre suelo firme cerca de un lugar en que había sido abierto un hoyo para assentar permanentemente la piedra/, y la ungían luego y la coronaban con cintes y bandes. Hacían luego un sacrificio en el hoyo en que se disponían a colocarla, y cuando se había puesto fuego a la víctima con una antorcha, derramaban la sangre en el hoyo y echaban en él incienso y fruta, así como habas y un poco de vino, que se acostumbra a ofrecer a Terminus. Cuando el fuego había consumido todos los sacrificios, colocaban la piedra sobre sus restos aún calientes (calentes) y la aseguraban con sumo cuidado, calzándola todo alrededor con piedras troceadas, de forma que quedara mayor asegurada⁷¹.

⁶⁹ Magdelain, 1990, p.156

⁷⁰ " Els governants que consignen les ampliacions del *pomerium* són: Servi Tuli (Livi, 4, 44; Dion. Hal., 13,3); Sila (Sèneca, De Brev. Vit., XIII, 8; Tàc., Ann., XII, 23; Aul. Gel., XIII, 14 v; Dion. Cas., XLIII, 50,i). Juli Cèsar (Dion. Cas. I Aul. Gel., loc. Cit.); August (Tàc., Ann, XII, 23; Dion. Cas., LV, 6, vi; Ser. Hist. Aug. Aurel., XII, 11; dades numismàtiques en Lugli, Fontes, I, 2, 127); Claudi, Nero, Vespesià, Trajà, Adrià, Còmode, Aurelià". Rickwert, 1985, p. 196

⁷¹ Sic. Flac. *De conditionibus Agrorum* (Corp. Agr. Vet.), p. 105. Citat a Rykwert, 1985, p. 133

En el fragment de Sícul Flac, apareix el déu *Terminus*. Els límits eren sagrats pels romans i es trobaven sota la protecció d'aquesta divinitat, considerada el custodi de la pau i de la justícia d'un territori. Era el garant també de la propietat (territorial) pública i privada, establertes a partir de les fites.

En conseqüència de les seves propietats divines, Plutarc afirma que, mentre els sacrificis impliquessin el vessament de sang, les ofrenes no podien estar motivades per un sacrifici com als altres déus. Havien de ser sacrificis nets d'assassinat. Si bé, així va declarar Numa, que segons l'autor fou el primer a dedicar temples a *Terminus*⁷² (Numa 16, 1-4).

Era tan important aquesta divinitat que el temple de *Júpiter Optimus Maximus*, situat sobre el Capitoli, albergava una capella de *Terminus*, déu dels Llandars, que rebia culte públic a càrrec de l'estat mentre que els particulars el veneraven junt a les fites de les seves finques⁷³.

Respecte al culte públic, les festes dedicades als límits es coneixen com a *Terminalia*, en honor als *Júpiter Terminalis*. Acord amb Dionís d'Halicarnàs, aquestes festes foren impulsades també per Numa, que ordenà que se celebressin un cop l'any i les situà entre les més honorades festes de sacrificis. Tanmateix, aquests sacrificis no eren amb animals, ja que entraria en contradicció la política sagrada del *pomerium* de no vessar sang en els *cippi*, sinó que hi dedicaven galetes de cereals o altres primícies de fruita⁷⁴.

⁷² Bernadotte Perrin, 1967, p. 363

⁷³ Rickwert, 1985, p.128

⁷⁴ Elvira Jiménez y Ester Sánchez, 1984, p.247

7. Particularitats del *pomerium*

Anteriorment s'ha dit que el *pomerium* es troba connectat amb els auguris quan és delimitat i que marca, en el seu interior, el lloc on es prenen els auspicis urbans. En conseqüència, apareixen dos territoris diferenciats a partir del límit: *urbs* i *ager*. El primer consisteix en el sol de la ciutat que s'erigirà, en contrast del segon territori, que serà el camp que la rodeja. El *pomerium* defineix la ciutat en el seu sentit religiós, enfront de l'exterior, que es considera una altra cosa diferent. D'aquesta dualitat s'entén perquè la ciutat és un lloc inaugurat⁷⁵.

Aquesta separació del terreny s'estableix a partir de la *inauguratio*, quan l'activitat dels àugurs, en aquest cas, és la de *liberatio i effatio* d'un lloc, acció acompanyada per la presa d'uns auspicis. Tal pràctica consistia en la delimitació d'una zona a partir de la paraula de l'àugur (*effatio*) i, posteriorment, l'expulsió dels mals esperits que habitaven la zona delimitada (*liberatio*) i la rebuda d'aquesta a mans de la divinitat protectora. Ròmul, en funció d'àugur, transformà el terreny de la futura Roma en un *locus Augustum* (propiciat pels auguris)⁷⁶.

Urbs i *ager* eren *liberatio i effatio*, però el segon es diferencia en què no és inaugurat. Simplement fou delimitat i alliberat. És la inauguració de *l'urbs*, amb el traç del *Sulcus Primigenius* que definirà el límit del *pomerium*, en el qual es crea una zona triada de Júpiter al seu territori. Aquest valor sacre, obliga a prescriure unes normes separades per *l'ager* o *l'urbs* per preservar la integritat del sol protegit per la divinitat⁷⁷.

⁷⁵ Carla, 2015, 604

⁷⁶ Magdelain, 1977, p. 23

⁷⁷ Magdelain, 1977, p.24

7.1. L'imperium

Una de les primeres normes fou la divisió de *l'imperium* aplicable a banda i banda del *pomerium* amb les seves pròpies característiques, tal com explica la *Lex Curiata*⁷⁸. La dualitat de *l'imperium domi* (civil) i *militae* (militar) veuria la seva correlació en la distinció que fan els auguris entre *urbs* i *ager*, separades pel *pomerium*, amb unes implicacions molt severes en el món tant religiós com jurídic⁷⁹. Això s'explicaria perquè, tot i que els principals magistrats eren escollits en els comicis centuriats, era necessària una altra votació en els comicis curiats, que els atorgaven, o no, *l'imperium* corresponent⁸⁰.

Aquest punt de vista, molt desenvolupat per Mommsen, ha estat criticat recentment per Fred Drogula⁸¹ que, si bé no nega la distinció del poder a banda i banda del *pomerium*, critica la divisió de *l'imperium*, el qual només se li ha d'atribuir la funció militar. El poder públic rep el nom de *potestas*, que s'aconsegueix amb el nomenament del càrrec⁸².

*Centuriata autem comitia intra pomerium fieri nefas esse quia exercitum extra urbem imperari oporteat, intra urbem imperari ius non sit*⁸³.

Aule Geli ens diu amb aquest fragment que l'assemblea del poble armat no es podia realitzar dins del *pomerium*, ja que no era legalment possible. *L'imperium*, que ofereix la capacitat de comandar l'exèrcit en armes i el dret de convocar els comicis centuriats, havia de ser exercit fora del *pomerium*⁸⁴. Creuar el *pomerium* i entrar a la ciutat despullava la titularitat del magistrat militar i li retornava l'estatus d'un home qualsevol⁸⁵.

⁷⁸ Cornell, 1999, p.44

⁷⁹ De Sanctis, 2005, p. 504

⁸⁰ Cornell, 1999, 44

⁸¹ Drogula, 2007, p.431

⁸² Drogula, 2007, p.422

⁸³ "Los comicios centuriados no pueden celebrarse dentro del Pomerio, porque conviene que el ejército sea convocado fuera de la ciudad; dentro de la misma no tiene derecho a ser convocado". (Lopez Moreda, 2009, p.581)

⁸⁴ De Sanctis, 2007, p.504

⁸⁵ Magdelain, 1977, p.11

La importància política i religiosa del *pomerium* en aquest aspecte es reflecteix amb l'incident que patí Tiberi Semproni Grac el 163 aC, citat per Ciceró: Tiberi Grac havia de creuar el *pomerium* i despullar-se del dret militar per dur a terme l'assemblea de forma jurídica correcta. Aleshores havia de prendre els auspicis urbans, però s'oblidà i el travessà com un ciutadà qualsevol, no essent possible dur a terme l'assemblea de forma correcta ⁸⁶.

Hi ha hagut moments, però, que es violava aquesta norma que separava els dos *imperii* i es penetrava el *pomerium* amb els homes armats. Aquest fou el cas de Luci Corneli Sila, que, en la guerra contra Mari, [...] *marxà amb tot el seu exèrcit sobre la mateixa Roma (Vides Paral·leles, Sulla, XXIX,3)*⁸⁷; entrà a la ciutat amb les legions i inicià una sangria que conclougué amb ell com a dictador de Roma i l'exili d'un seguit de persones, entre elles el propi Juli Cèsar.

Només en moments importants i puntuals es va utilitzar *l'imperium* obertament dins del *pomerium*. Aquestes ocasions foren la creació del dictador, les accions dels cònsols investits amb un *senatus consultum ultimum* i la celebració del *triumphus*⁸⁸. En aquesta cerimònia, el general vencedor pujava al Capitoli, junt amb el seu exèrcit, per donar gràcies *Iuppiter Optimus Maximus*; per això, era precís que el Senat li atorgués l'autorització per penetrar el *pomerium* que ningú investit amb *l'imperium militiae* ni cap exèrcit podia fer de cap altra manera.

Aconseguit els auspicis i permís del Senat, el vencedor pujava sobre una quadriga, vestit amb la *toga picta* porpra, amb un ceptre d'ivori rematat per una àguila a la mà esquerra i amb una palma a la mà dreta. El rostre estava pintat de vermell, i amb una corona de llorer al cap. Darrere seu avançaven les legions, realitzant el que es coneix com *ovatio*: clams pel seu general victoriós⁸⁹.

⁸⁶ Joan Manuel del Pozo, 2003, p.25

⁸⁷ Trad. Carles Riba, 193, p.156

⁸⁸ Drogula, 2007, p.442

⁸⁹ Le Gall & Le Glay, 1995, p.44

I, finalment, una darrera correspondència del *pomerium* amb *l'imperium* és la que fa menció Aule Geli, dita anteriorment⁹⁰: aquell que incrementés el territori conquerit (i que posteriorment formaria part de *l'ager* de Roma) se li permetia estendre el sòl sagrat de *l'urbs*. Aquest privilegi s'entenia dins de la *ius pomerii proferendi*⁹¹.

Si bé és una pràctica pròpia de l'època imperial, diversos autors antics mencionen que Luci Corneli Sul·la i Gai Juli Cèsar⁹² van estendre, si bé d'una forma modesta, els límits de la ciutat. Els dos dictadors⁹³ es beneficiaren del privilegi, per desenvolupar la *prolatio* del *pomerium*.

Segons Dumézil, la *Lex Valeria* (82 aC), no només concedí el títol de dictador a Sul·la; també li va atorgar la dignitat d'àugur i la capacitat d'engrandir-lo⁹⁴. En el cas de Cèsar, pocs autors estan segurs de confirmar-ho amb excepció de Cassius Dio entre altres, que fan menció de la "Lex Augendia", de caràcter urbanístic. Hi ha qui interpreta que fou per invalidar l'extensió feta per Sul·la⁹⁵. A diferència d'època imperial, però, no hi ha cap referència material que testifiqui o confirmi aquestes accions.

⁹⁰ Veure Significat i Etimologia

⁹¹ Aul. Gel., *Noctes Atticae* (XIII, XIV, 2)

⁹² [...] A més, el cèsar engrandí el pomèrium de la ciutat, segons un usatge antic, en virtut del qual els qui han estès els límits de l'imperi tenen també el dret d'eixamplar els de la ciutat. Malgrat tot, els generals romans encara que haguessin sotmès grans nacions, no n'havien fet ús, tret de L. Sul·la i el diví August. (De Miquel Dolç, 1968, p. 32.) // Veure també Nits Atiques, XIV, 4

⁹³ Lyasse, 2005, p.169. La dictadura era una magistratura especial, detentora especial de l'imperium.

⁹⁴ Dumézil, 1974, 532

⁹⁵ Maccari, 2012, p.147. Cèsar fou nebot de Mari, rival de Sulla en la 1ª Guerra Civil Romana. No seria estrambòtic aquest plantejament.

7.2. Enterraments

El terreny delimitat pel ritual de l'arada tenia unes connotacions també vinculades a la sepultura. Dins del *pomerium* de la ciutat no es podia enterrar a ningú ja que la ciutat quedava automàticament pervertida. El territori consagrat no es podia corrompre amb al presència de cadàvers. (Si bé és cert que Giacomo Boni va descobrir una necròpolis situada als espais lliures d'edificacions del fòrum de Roma, els aixovars daten del segle X-IX aC, anteriors a la fundació de la ciutat i, per tant, també a l'establiment del *pomerium*)⁹⁶.

Aquesta proscripció es remunta a les *XII Tabulae*. La llei de les XII taules cobria els aspectes del *ius sepulcrorum* fent referència l'on i com exercir tal dret⁹⁷. Aquesta prohibició no només funcionava a Roma. S'han conservat mostres de lleis colonials, on estableixen també certes limitacions respecte els enterraments, en consonància al que diuen les XII Taules, com és la *Lex Coloniae Genetivae Iuliae Ursonensis*, concretament la llei LXXIII:

*Ne quis intra fines oppidi coloniaeve, qua aratro circumductum erit, hominem mortuom inferto neve ibi humato neve urito neve hominis mortui monimentum aedificato. Si quis adversus ea fecerit, is colonis coloniae Genetivae Iuliae HS ICC dare damnas esto, eiusque pecuniae cui volet petitio persecutio exactioque esto. itque quot inaedificatum erit Ilvir aedilisve dimoliendum curanto. Si adversus ea mortuus inlatus positusve erit, expianto uti oportebit*⁹⁸.

Segons el fragment, *ningú pot introduir un mort, enterrar o incinerar dins la ciutat, com tampoc construir cap monument al difunt. Si algú ho fes, haurà de pagar 5000 sestercis i serà perseguit. Els edils o duumvirs s'encarregarien de demolir l'edifici. Si hi ha un mort a dins, se li farà l'expiació adequada*⁹⁹.

⁹⁶ Zarzalejos, 2014, 139 - 140

⁹⁷ López, 1997, p. 106

⁹⁸ Ibid

⁹⁹ Johnson, Coleman-Norton & Bourne., 196, p.97

Envers aquesta prohibició, Ciceró (*Las Leyes*, II,23, 58) informa que *hi ha personatges que són eximits de les lleis pel seu valor*¹⁰⁰: els anomenats *clavi viri*. Aquest fou el cas de l'il·lustre Juli Cèsar. Diu Cassi Dió (XLIV 7,1) que, tot i que el Senat establí que el funeral es realitzés al Camp de Mart, el poble robà el fèretre i el cremà en el Fòrum on, posteriorment, se li erigí un temple¹⁰¹. Una altra excepció que trencava la norma fou el dret que tenien els menors de 40 dies a ser enterrats a la casa de la família on havien nascut, ja que encara no eren considerats éssers humans¹⁰².

En qualsevol cas, el *pomerium* no només separava Roma de la resta, la civilització de l'estat salvatge. També estableix una divisió entre els vius i els morts. En aquest sentit, *les necròpolis esdevenen un excel·lent indicador arqueològic a l'hora d'establir els límits del pomerium quan aquest no estava físicament definit per unes muralles*¹⁰³.

¹⁰⁰ Trad. Pabón de Acuña, 2009 p, 107

¹⁰¹ Simonelli, 2001, p.146 // Suetoni (I, 83,3) també aporta una versió similar del succés: [...] *El lecho funebre fue llevado al Foro ante la tribuna de las arengas por magistrades en ejercicio y exmagistrados; y mientras unos proponian quemarlo en el santuario de Jupiter Capitolino y otros en la curia de Pompeyo, de repente dos individuos ceiiidos con espada y blandiendo dos venablos cada uno le prendieron fuego por debajo con antorchas de cera ardiendo, y al punto la muchedumbre de los circunstantes amontono sobre dl ramas secas, los estrados de los jueces con sus asientos y todo lo que por alli habia para ofrenda.* (Rosa Mª Agudo Cubas, 1992, p.163)

¹⁰² López Melero, 1997, p.113

¹⁰³ Palahí, 2013, p.37

7.3. Intra o extra pomerium?

La unió entre culte i ciutat era tant important que cap divinitat forana podia penetrar el *pomerium*. Segons *Ruf Fest*¹⁰⁴, tal acció només era permesa en temps de guerra, quan els romans assimilaven déus itàlics a través de l'*Evocatio* i restaven fora del *pomerium*. Exemple fou la *Juno regina* de Veio, entre altres.

Georg Wissowa¹⁰⁵, establí una distinció entre *di indigetes*, déus autòctons, i *di novensides*, déus estrangers, importats amb la seva separació a través del *pomerium*. El territori de dins el *pomerium* estava reservat als *sacra publica*, els déus de la ciutat (autòctons). Els *sacra peregrina* (estrangers) tot i ser permesos, eren possibles fora de la ciutat¹⁰⁶.

Aquesta hipòtesi ha estat més que qüestionada, sobretot quan es posa sobre la taula la distribució dels temples i la peculiaritat de la religió romana, molt caracteritzada per l'assimilació o sincretisme de les divinitats foranes.

Per la seva banda, *Vitruvi* (I,7,I-II) esmena que els protectors de la ciutat, Júpiter, Juno i Minerva han d'erigir-se en un lloc elevat. El de Mercuri al fòrum. El d'Apol·lo i el Pare Líber vora el teatre. El d'Hèrcules al costat del circ. Segons els harúspexs els recintes de Venus, Vulcà i Mart, han de col·locar-se fora del *pomerium*. Finalment, el de Ceres, s'ha de col·locar també fora de la ciutat. El lloc de la divinitat es veu vinculat amb la naturalesa de la mateixa i com pot afectar a la *res publica*¹⁰⁷.

Aquest supòsit, però, ha estat criticat pel fet que Vitruvi podria establir la seva interpretació més que no pas una afirmació objectiva. Només es pot assegurar el cas de Venus, Vulcà i Mart per la rellevància amb *l'etrusco ritu*, molt valorat pels romans¹⁰⁸.

¹⁰⁴ *Peregrina sacra appellantur, quae aut evocatis dis in oppugnandis urbibus Romam sunt conata aut , p. quae ob quasdam religiones per pacem sunt petita, ut ex Phrygia Matris Magnae, ex Graecia Cereris, Epidauro Aesculapi: quae coluntur eorum more, a quibus sunt accepta* (Festus, a De Verborum Significatu, 237 M)

¹⁰⁵ Dumézil, 1974, p. 109 - 110

¹⁰⁶ Simonelli, 2001, p.139

¹⁰⁷ Traducció d'Ester Artigas, 1989, p.21

¹⁰⁸ Lipka, 2009, p.16

Per a Giardina, per exemple, l'entrada del culte d'alguna divinitat dins del *pomerium* depenia més de la dinàmica cultural del poble romà que no pas de la procedència de la divinitat. I, si quedaven fora, podria ser per manca d'espai urbà més que no per ser estrangers¹⁰⁹. El temple de *Castor*, es trobava al fòrum, tot i ser una divinitat estrangera.

Orlin també nega la teoria concebuda per Wissowa, i es posiciona amb un discurs molt similar al de Giardina, descartant que tots els temples estrangers quedessin fora del *pomerium*. Un exemple fou la *Magna Mater*, el temple de la qual es construï el 191 aC al Palatí. En aquest cas, la seva posició venia donada pel fet de ser la Gran Mare de tots, inclús els romans. La col·locació del temple es justifica amb un interès que va més enllà de la seva procedència¹¹⁰.

Si bé l'assimilació de divinitats es fomentava a partir de les divinitats itàliques, a partir de la 2ª Guerra Púnica, amb el perill d'Anníbal, els romans importaren divinitats orientals i gregues. Importants foren *Cibeles*, en el Palatí, o de la *Venus Erycina*, que no va ser rebuda com estranya, sinó que tenia el seu temple, no només dins del *pomerium*, sinó que prop del *Jupiter Optimus Maximus*¹¹¹; pot ser pel fet que Venus o, el seu equivalent grec, Afrodita, era la mare d'Eneas.

Adam Ziolkowski desenvolupà en el 1992 un catàleg dels temples que es construïren a banda i banda del *pomerium* en època republicana, concretament entre 396 i 219. En aquest cas, centrant-me dins del *pomerium*, destaquen el temple de *Concordia a Arce*; els temples de *Mens* i de la *Venus Erycina* al Capitoli; el temple de la *Magna Mater* al Palatí; el de Fortuna Primigènia al *Colle*; el de *Felicitas* al *Velabro*, i el de *Càstor* i *Hèrcules Victor*, al fòrum, entre d'altres¹¹².

¹⁰⁹ Giardina, Andrea. "Il pomerio di Roma e i limiti dell'Italia" a *L'Italia Romana: Storie di un'Identità Incompiuta*. Rome. 1997, mencionat a Simonelli, 2001, p.141

¹¹⁰ Orlin, 2002, p.7 - 13

¹¹¹ Dumézil, 1974, p.471 - 482

¹¹² Ziolkowski, 1992, p.268

Com Giardina, Ziolkowski també va criticar la visió de Wissowa, al·legant que la ubicació del temple dependria de la disponibilitat de l'espai adequat més que no cas per motiu d'alguna prescripció *pomerial*. Els déus romans tradicionals haurien ocupat les zones urbanes des de feia temps i, atesa la creixent urbanització, els déus assimilats s'haurien vist obligats a estar col·locats en la perifèria, fora del *pomerium*¹¹³.

Només hi havia una expulsió real del *pomerium* quan hi havia cultes privats que atemptaven contra l'hegemonia de l'estat¹¹⁴, com el d'Isis i Serapis que va tenir tanta acollida entre la població romana que sorgiren revoltes i disputes entre els fidels del culte i l'estat¹¹⁵. *Els cultes egipcis foren prohibits en un radi d'una milla del pomerium* (Cassi Dió LIX 6,6).

¹¹³ Ziolkowski, 1992, p.266 - 279

¹¹⁴ Ziolkowski, 1992, p. 276

¹¹⁵ López Salva, M. "Isis y Sarapis: difusión de su culto en el mundo grecorromano", a *Minerva: Revista de Filología Clásica*, 6. 1992, 161-192

8. Conclusió

Després d'aquest treball, podem establir que el *pomerium* és una realitat religiosa que no es pot separar de la vida política romana i que es troba vinculada a la fundació de la ciutat de Roma, confirmada en el segle VIII aC gràcies als vestigis arqueològics. La diferenciació d'*ager* i *urbs* que esdevé a partir del seu traçat, defineix molt bé els límits dels auspicis militars i dels auspicis urbans, establerts en conseqüència¹¹⁶. És aquesta dualitat (religió i política) el que caracteritza el poble romà i que es manifesta molt bé amb el *pomerium*, acompanyat per una sèrie d'elements culturals que mantenen la seva legitimitat.

Els déus eren, en certa manera, ciutadans romans que complien el seu deure amb la *res publica*, sotmesos als magistrats i viceversa. El seu primer acte públic era sempre religiós des del moment en que prenien els auspicis ja sigui a banda o banda del *pomerium*, segons el tipus d'*imperium* amb que els investien. Fins i tot prenien la seva funció d'àugur en el moment en que fundaven una colònia, seguida pel traç d'un nou *pomerium*, acord amb *l'etrusco ritu*, tal com ordena la tradició i que tindria un origen etrusc¹¹⁷.

Tradició que es remunta a Ròmul, el primer rei de Roma, i que fixa la creació de les futures ciutats, així com també l'establiment d'una sèrie de rituals i celebracions en l'itinerari de la franja pomerial que ajudessin a reforçar la seva significació.

Tanmateix, sobretot a finals de la república, comencen a aparèixer un seguit de personatges que vulneren públicament el seu valor i que esquiven les prescripcions establertes pel dret sacre. Comença el període de decadència.

Com hem vist, la pròpia extensió del *pomerium*, en principi inviolable, quedava nul·la a favor del creixement de la ciutat i de *l'ager*. Aquesta tradició es manté en època imperial¹¹⁸ - conegudes són les extensions que van fer Claudi, Vespasià i Titus, la reafirmació d'Adrià i, tot i que no segura, d'Aurelià¹¹⁹, entre altres.

¹¹⁶ Liou-Gille, 1993, 105

¹¹⁷ Scheid, 1991, 41 - 43

¹¹⁸ Annals XII, XXIII, 4

¹¹⁹ Goodman, 2007, 44 Coneguts són els *cippi* descoberts en 1930 de Vespasià i d'Adrià.

La seva franja havia canviat bastants cops i el circuit ja havia corromput el seu traç (exemple mencionat en aquest treball és l'annexió de l'Aventí per part de l'emperador Claudi). Tant Titus Livi¹²⁰ com Dionís d'Halicarnàs¹²¹ informen que diverses parts del recorregut havien quedat engolides pels edificis, tal com les excavacions han demostrat¹²².

Si bé seguia definint la urbs, el seu valor sacre va mantenir fins a finals del s.IV i principis del V, moment en que perd la seva importància religiosa i esdevé un altre límit de la ciutat més corrent. Aquest fet s'hauria pogut produir *arrel de la cristianització de la cultura, per la decadència dels col·legis augurals (2ª meitat del segle IV) o per la pròpia tradició manuscrita*¹²³.

Un clar exemple d'aquesta decadència es veu en l'interès, cada cop més creixent, d'enterrar els cadàvers dins de la ciutat. Aquests intents queden palesos quan els emperadors establiren lleis que prohibien l'enterrament *intraurbem*. L'última llei que establia aquesta ordre es troba dins *Codex Theodosianus, lib. IX, tit. XVII, lex 6* (a. 381 dC) y *lex 7* (a. 386 dC) i que ordenava el desmantellament i trasllat de totes les estructures funeràries que es trobessin en el subsòl urbà així com també penalitzava la transferència de relíquies de sants dins de la ciutat¹²⁴.

És gràcies als progressos de les investigacions arqueològiques, sobretot desenvolupades per Carandini, i a les noves interpretacions sorgides en conseqüència, que s'ha pogut avançar en la incògnita del límit religiós de Roma. Això no li treu importància als autors clàssics, que han estat, són i seran, la principal font d'informació en la qual s'han basat els investigadors. Tot i així, com s'ha demostrat, cada estudiós ha desenvolupat la seva resposta ja sigui a favor o en contra del que s'ha dit anteriorment al respecte. Tal com feren els seus antecessors, els acadèmics contemporanis continuen investigant sobre l'essència del *pomerium* i repeteixen les discussions que ja s'havien establert en un passat: no hi ha cap argument definitiu.

¹²⁰ Titus Livi (I, I.44)

¹²¹ Dionís d'Halicarnàs (3.XIII.5)

¹²² Goodman, 2007, 42

¹²³ Ruiz Bueno, 2013, 195

¹²⁴ Ruiz Bueno, 2013, 193

Això no significa que no hi hagi possibilitat d'acord o que no s'accepti com a veritable cap de les qüestions. On si s'ha vist certa consonància és quan les fonts coincideixen en fer menció de la seva connexió amb els murs, independentment del prefix que usessin, i que es repeteix amb els que s'han dedicat a investigar el significat del mot "*pomerium*". La seva condició com a límit és inqüestionable i, tot i que algun autor ho ha discutit, també ho és el seu valor sacre com a lloc inaugurat. Tanmateix, allò que resultava clar fa un segle, queda obsolet després dels recents descobriments i calen nous replantejaments.

En el treball s'han tractat els trets del *pomerium* on els estudiosos han dedicat més atenció. En la majoria dels casos, no ha estat estrany veure com les afirmacions d'un corresponien amb un altre i viceversa. Si bé amb petits matisos, la majoria dels investigadors s'han apropiat en els mateixos aspectes i, si bé hi ha hagut disputa, l'han tractat de forma similar.

Potser per això es troben a faltar d'altres que, si bé haurien ajudat a complementar el treball, no s'han considerat prou rellevants o escaients. Temes com la Roma Quadrata o les processons relacionades amb el pomerium no s'han considerat pertinents de tractar en aquest treball d'una forma completa ja que, si bé el primer cas es considera obsolet pels autors contemporanis, del segon no s'ha trobat una bibliografia escaient per treballar.

I aquest ha estat una altra dificultat a l'hora de traçar un tema com aquest: l'accessibilitat de recursos bibliogràfics ha resultat de ser d'allò més àrdua i difícil del que es pensava, sobretot per les limitacions en que s'ha trobat l'autor d'aquest treball. Per una banda, el fet que els autors tractin els mateixos temes un rere altre, ha limitat molt l'extensió del treball. Per una altra banda, el no poder accedir a treballs més complets o de contingut més específic ha resultat poc eficient pel desenvolupament d'aquest anàlisi, sobretot quan es centrava en el període anterior a l'època imperial, el qual a diferència del període tractat, es pot trobar una quantitat de fonts més importants gràcies als descobriments fets de l'època que ho confirmen.

El que si queda clar és que *pomerium* és la prova clau del sentiment cultural del poble romà. És el límit de la ciutat com a òrgan d'interacció entre la política i la religió, ambdós aspectes molt importants per la *res publica*. Està lligat a un context i cultura singulars, que entra en decadència i en un procés de desaparició que conclou amb la imposició d'una nova dinàmica que no té res a veure amb la que existia segles enrere. La desaparició de la tradició.

Bibliografia

Autors Clàssics

Aulo Gelio, *Noctes Atticae*, (traducció de Santiago López Moreda), Madrid, Akal, 2009.

Corneli Tàcit, *Annals vol. IV*, (traducció de Miquel Dolç), Barcelona, 1968 (Col·lecció Bernat Metge).

Dionisio de Halicarnaso, *Historia Antigua de Roma. Libros I – III*, (trad. Elvira Jiménez y Ester Sánchez). Madrid, Gredos, 1984.

Gayo Suetonio Tranquilo, *Vidas de los doce Césares, I*, (traducció de Rosa Mª Agudo Cubas), Madrid, Gredos, 1992.

Hyginus et Siculus Flaccus, *Opuscula Agrimensorum Veterum* (edició i traducció de M. J. Castillo Pascual), Logroño,, Universidad de la Rioja, 2011.

Marc Tul·li Ciceró, *La Naturalesa dels Déus, vol. II*, (traducció de Joan Manuel del Pozo), Barcelona, 2003 (Col·lecció Bernat Metge).

Marco Tulio Cicerón, *Discursos III*, (traducció de Jesús Aspa Cereza), Madrid, Gredos, 1991.

Marco Tulio Cicerón, *Las Leyes II*, (traducció de Carmen Teresa Pabón de Acuña), Madrid, Gredos, 2009.

Marc Vitruvi, *D'arquitectura*, (traducció d'Ester Artigas *et al.*), Barcelona, 1989.

Plutarc of Queronea, *Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*, (traducció de B. Perrin), Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1967 (Loeb Classical Library.).

Plutarc de Queronea, *Vides Paral·leles, III, IV*, (traducció de Carles Riba),. Barcelona, 1933 (Col·lecció Bernat Metge).

Publi Virgili Maró., *Eneida, Vol. III* (traducció de Miquel Dolç), Barcelona, 1977 (Col·lecció Bernat Mege).

Sext Pompeu Fest, *De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*. (edició de W. M. Lindsay), Leippzig, 1913.

Titus Livi, *Ab Urbe Condita. Vol.I, Llibre.I*, (traducció d'Antoni Cobos), Barcelona., 2002 (Col·lecció Bernat Mege).

Marc Terenci Varró, *De Lingua latina*, (traducció de Marcos Casquero), Barcelona, editorial Anthropos, 1990 (Textos y documentos clasicos del pensamiento y las letras).

Autors Contemporanis

ANTAYA, Roger, The Etymology of Pomerium, *The American Journal of Philology*, 101, 1980, 184-189.

BAYET, Jean, *La religión romana: historia política y psicològica*, Madrid, Ediciones Cristiandad, 1984.

BENEDICT, C.,. Roma Quadrata and the Setpimonium, *American Journal of Archaeology*, 12, 1908, 172-183.

CARLA, Filippo, Pomerium, fines and ager Romanus: understanding Rome's first boundary, *Latomus, revue d'études latines*, 74, 2015, 599 – 630.

CAIRO, Giambattista, *Roma, tra storia ed archeologia: religione, istituzioni, territorio nell'epoca delle origini*, Tesis doctoral inèdita. Università di Bologna, 2009.

CARANDINI, Andrea, *La nascita di Roma, dei Lari, eroi e uomini all'alba di una civiltà*, Torino, 2003.

COARELLI, Filippo, Gli spazi sacri della città repubblicana in italià, *Santuarios, oppida y ciudades: arquitectura sacra en el origen y desarrollo urbano del mediterráneo occidental* a cura de P.Mateos et al., Mérida, CSIC, 2009, 249 – 252

CRISTOFANI, Mauro, *Dizionario della civiltà etrusca*, Firenze, Giunti Editore, 1985

DE COULANGES, Fustel. *La Cité Antique*, Paris, Librairie Hachette, 1900.

http://classiques.uqac.ca/classiques/fustel_de_coulanges/cite_antique/fustel_la_cite_antique.pdf [Data de Publicació: 12 octubre de 2006] [Data de consulta: 5 de Desembre de 2015]

DE SANCTIS, Gianluca, Solco, muro, pomerio, *Mélanges de l'École Française de Rome Antiquité*, 119, 2007, 503-526

DE SANCTIS, Gianluca, Urbigonia. Sulle tracce di Romolo e del suo aratro, *I Quaderni del Ramo d'Oro on-line*. Numero speciale: *Per un Atlante Antropologico della mitologia greca e romana*, 2012, 105 – 135.

DROGULA, Fred K., Imperium, Potestas, and the Pomerium in the Roman Republic, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 56.4, 2007, 419–452

DUMÉZIL, George, *La religion romaine archaïque*, Paris, Payot, 1973.

ELÍADE, Mircea, *El mito del Eterno Retorno*, Buenos Aires, Emecé Editores, 2001.

GOODMAN, Penelope J., *The Roman City and Its Periphery*, Routledge, 2007.

CORNELL, Timothy, J., *Los orígenes de Roma: c.100 – 264 aC. Italia y Roma de la Edad de Bronce a las guerres púnicas*, Barcelona, Crítica, 1999.

JOHNSON, Coleman-Norton & Bourne, Charter Of Urso, 44 B.C., *Ancient Roman Statutes: A Translation with Introduction, commentary, glossary and index*, 114, 1961, 97-104.

KENT R., Grubb, The Etymological Meaning of Pomerium, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 44, 1913, 19-24.

LARA , F., *Los etruscos. Pórtico de la historia de Roma*, Madrid, Cátedra, 2007.

LE GALL, Joël i Le Glay, Marcel, *El Imperio Romano. El Alto Imperio, desde la batalla de Actium hasta la muerte de Severo Alejandro (31 a.C – 235 d.C)*, Madrid, Akal, 1995.

LIOU-GILLE, Bernadette, Le Pomerium, *Museum Helveticum*, 50, 1993, 94 – 106.

LIPKA, Michael, *Roman Gods. A conceptual Approach*. Boston, Brill., 2009.

LYASSE, Emmanuel, Auctis finibus populi Romani? Les raisons de l'extension du pomerium sous le principat, *Gerión*, 23, 2005, 169-187.

LÓPEZ, R., Enterrar en Urso (*Lex Ursonensis LXXIII-LXXIV*), *Studia historica. Historia antiqua*, 15, 1997, 105-118.

MACCARI, Aurora, *Il pomerium e lo ius proferendi pomerii*, Pisa, 2012 (Scuola di dottorato in storia, orientalistica e storia delle arti. Università).

MACINTOSH , Jean. *The Etruscan World*. Routledge, 2013.

MAGDELAIN André. L'inauguration de l'urbs et l'imperium, *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité*, 89, 1977, 11-29.

MAGDELAIN, André, Le pomerium archaïque et le mundus, *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité*, 133, 1990, 155 – 191.

MAGDELAIN, André, *Recherches sur l'imperium. La loi curiate et les auspices d'investiture*, Paris, 1968.

MAR, Ricardo, *El Palatí. La formació dels Palaus Imperials a Roma*, Tarragona, 2005.

ORLIN, Eric., Foreign Cults in Republican Rome: Rethinking Pomerial Rule, *Memoirs of the American Academy in Rome*, 47, 2002, 1-18

PALAHÍ, Lluís., *El suburbium de Gerunda. Evolució històrica del pla de Girona en època Romana.*, Tesis doctoral inèdita, Universitat de Girona, 2013

RYKWERT, Joseph, *La Idea de Ciudad. Antropología de la forma urbana en el Mundo Antiguo*, Madrid, 1985.

RUIZ, Manuel Dionisio, Ruptura funerària del pomerium desde su nacimiento y hasta su desaparición. Enterramientos in urbe, *Onoba, revista de Arqueología y antigüedad*, 1, 2013, 187 – 204.

RÜPKE, Jörg, *The Religion of the Romans*, Polity, 2007.

SCHEID, John, *La religión en Roma*, Madrid, Ediciones Clásicas, 1991.

SCHILLING, R., Religion Romana a Religiones del Pasado, *Historia religionum. manual de historia de las religiones* a cura de C. J. Bleecker i G. Widengren, Madrid, Ediciones Cristiandad, 1973, 435-436.

SIMONELLI, Antonella. Considerazioni Sull'origine, la natura e l'evolucione del pomerium, *Aevum*, 75, 2001, 119 – 162.

WOODARD, Roger, *Indo-European Sacred Space: Vedic and Roman Cult*. University of Illinois, 2006.

ZARZALEJOS, Mar, El llamado "sepolcreto" arcaico del Foro romano durante las excavaciones de G.Boni, *Historia de la cultura material del mundo clásico*, Madrid, UNED, 2014, 139 – 140.

ZIOLKOWSKI, Adam, *The temples of Mid-Republican Rome and their historical and topographical context*, Roma, 1992.

Il·lustracions

Fig. 1: MAR, Ricardo, *El Palatí. La formació dels Palaus Imperials a Roma*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, 2005, 109

Fig. 2: CARANDINI, Andrea, *La nascita di Roma, dei Lari, eroi e uomini all'alba di una civiltà*, Torino, 2003, XIII

Fig. 3: BARONCHELLI, Gianluca, Sala I, il rilievo del "primo tratto di aratro" (I), *ARTE.it The map on art in Italy*. [pàgina a Internet] [Data de Publicació: ?????] [Data de consulta 18/05/2016] Disponible a:

<http://www.arte.it/opera/sala-i-il-rilievo-del-primo-tratto-di-aratro-5324>

Fig. 4: MONTI, Mireia, Il cippo del pomerio di Santa Cecilia in Trastevere, *Roma in particolare* [pàgina a Internet] [Data de Publicació: 06/03/2015] [Data de consulta: 18/05/2016] Disponible a:

<https://romainparticolare.wordpress.com/2015/03/06/il-cippo-del-pomerio-di-santa-cecilia-in-trastevere/>

Fig. 5: POE, Joe Park. The Secular Games, the Aventine, and the Pomerium in the Campus Martius, *Classical Antiquity* 3.1, 1984, 57

Annex

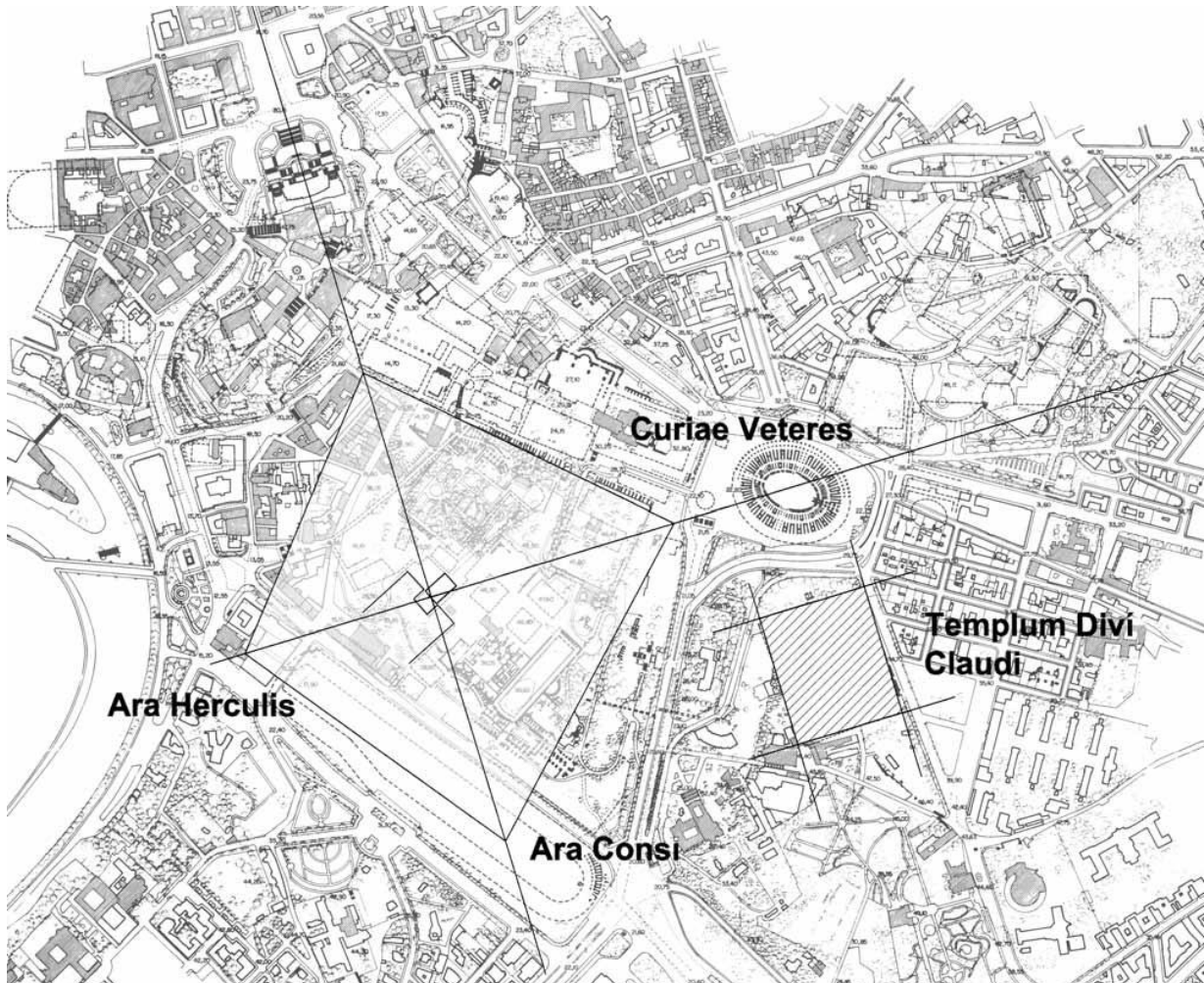
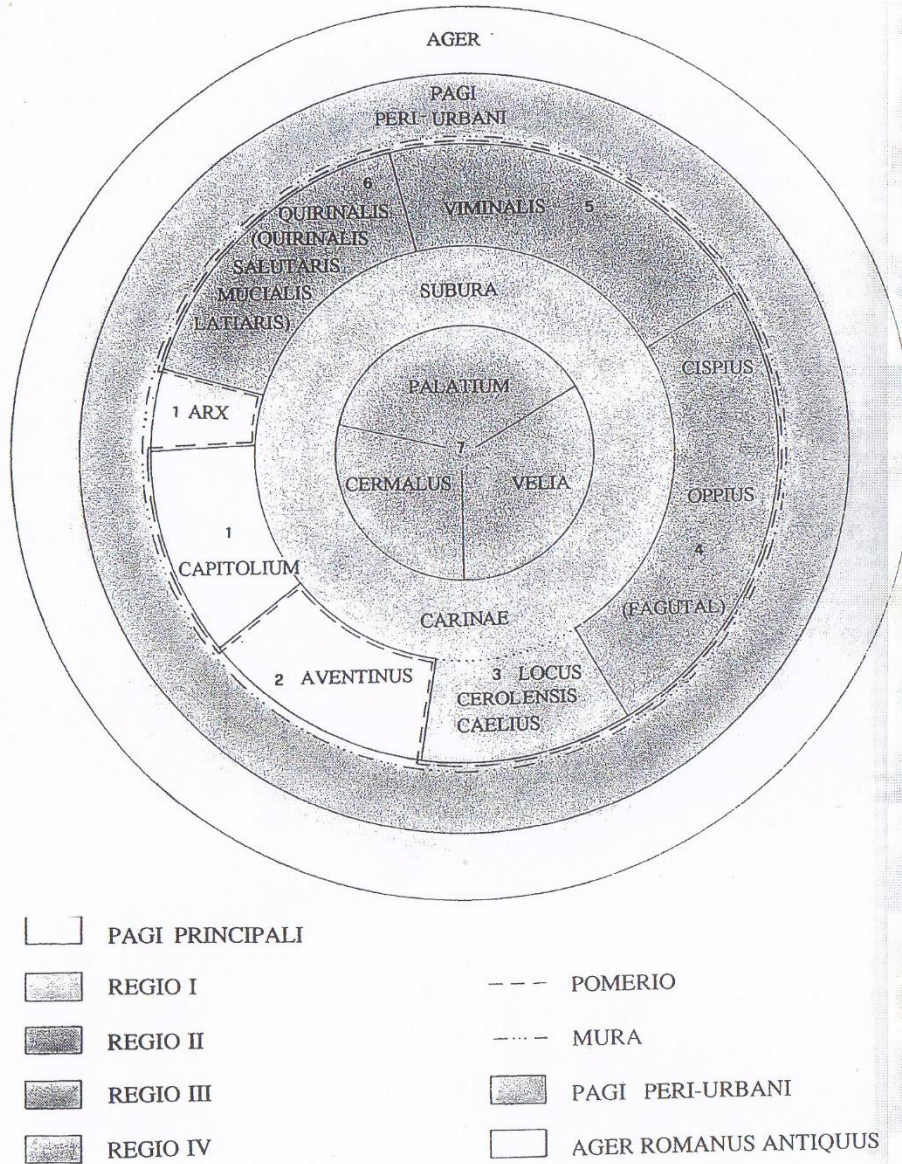

Fig. 1: Possible reconstrucció del traçat del *pomerium* segons Tàcit per sobre de la ciutat actual. Acord amb el que s'ha explicat en el treball, es trobaria en la zona compresa entre els quatre segments que apareixen en la imatge.

XIII. I pagi principali, le quattro regioni, i «sette colli», il pomerio, le mura, i pagi peri-urbani e l'ager schematizzati in un orbis.

Fig. 2: Dibuix molt esquemàtic de la primera Roma segons les dades descobertes per Carandini. Manifesta la distribució de les regions en relació els Murs i pomerium tal com ho explica Tàcit.

Fig. 3: Relleu que manifesta el traçat del *Sulcus Primigenius*, exposat al Museu Nacional d'Aquileia.

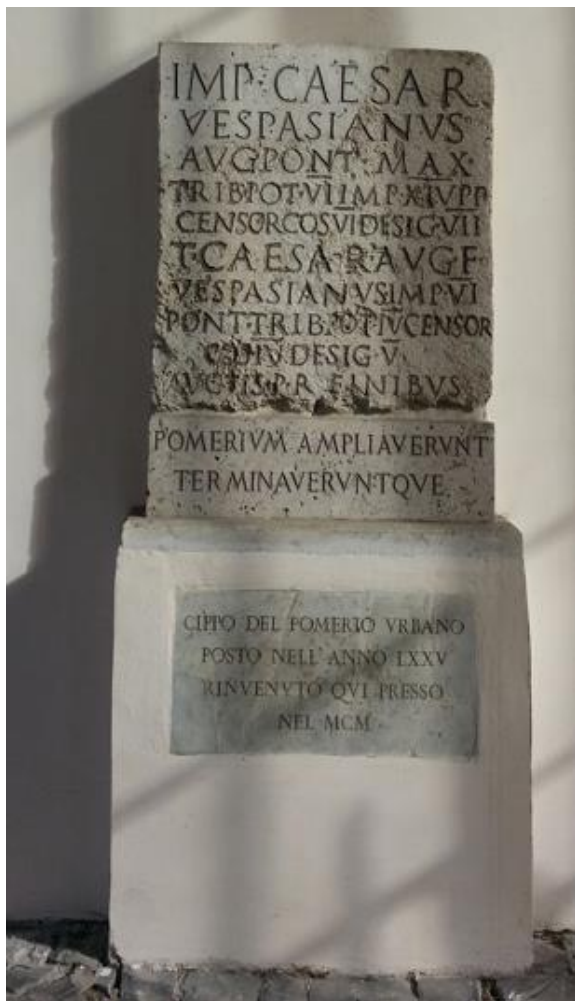

Fig. 4: Cippus de Vespasià i Titus, descobert el 1899 sota la basílica de S. Cecília en el Trastevere, 75 d.C. (CIL, VI 31538c).

És un dels millors conservats si bé podem trobar fies més grans.

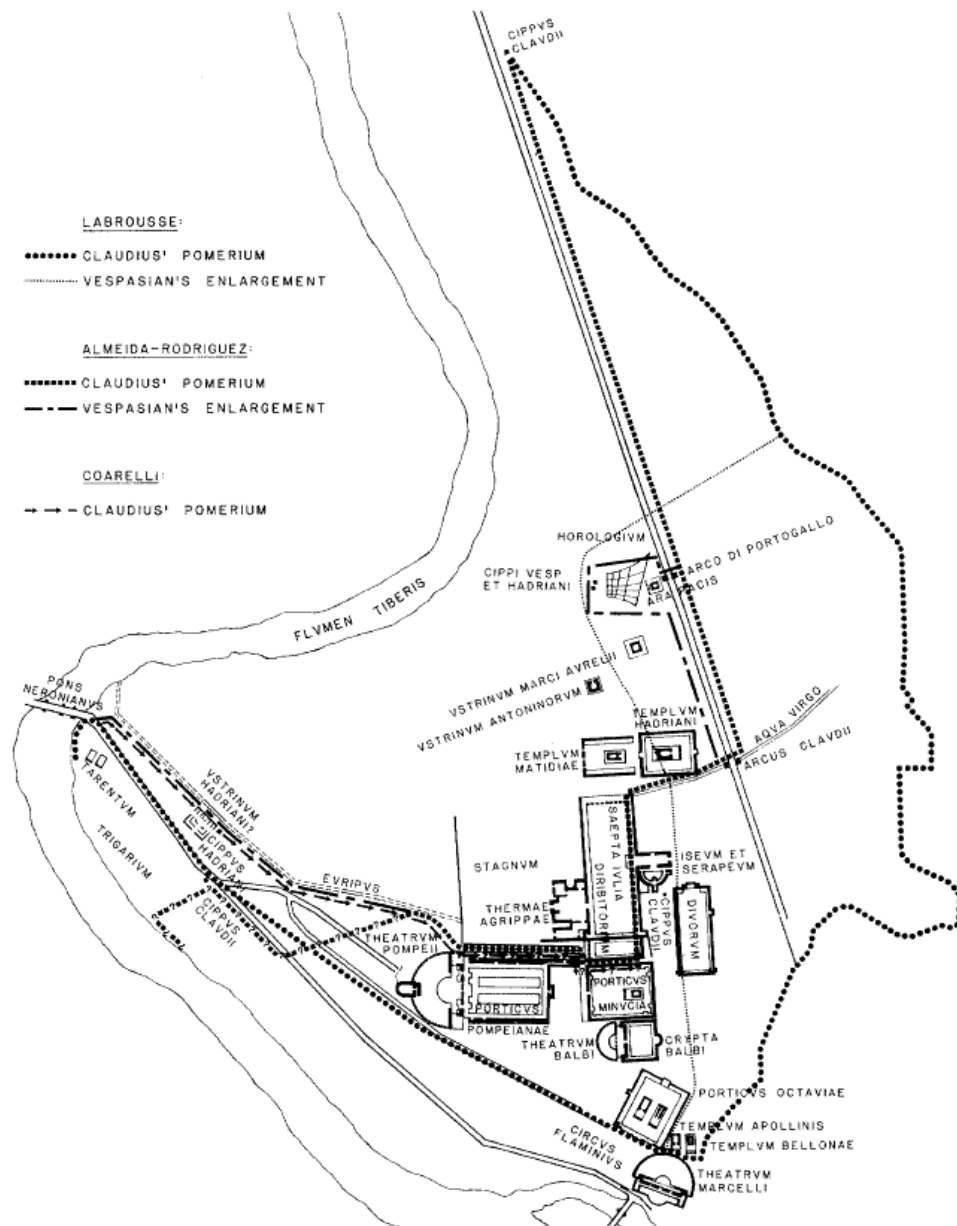

Fig. 2: Interpretacions de les extensions en època imperial segons *Labrousse*, *Almeida-Rodríguez* i *Coarelli*, en relació als *cippi* descoberts.